

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA PRAGMATIK G‘IYBATNING NUTQIY AKTDAGI IJOBIY VA SALBIY XUSUSIYATLARI

PhD. **M.G. Xamrayeva**

makhzunakhamrayeva@gmail.com

Qarshi Davlat Universiteti

Tilovxo‘jayeva Asila

Qarshi Davlat Universiteti

Ingliz tili filologiyasi fakulteti talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada nutqiy aktning pragmatika va g‘iybat bilan bog‘liqligi, nutqiy aktlarning bir necha turlari haqida tushunchalar, g‘iybat haqida umumiy ma‘lumot va misollar, aniq yoki noaniq ma‘lumotlarning vaqtlar o‘tib g‘iybatga aylanishi, g‘iybatlarda ham oz bo‘lsada haqiqat bo‘lishi haqida hamda pragmatika tushunchasi, turlari va ularga misollar haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: pragmatika, nutqiy akt, g‘iybat, monologik, implikasiya, tagma‘no, allyuziya, propozisiya, presuppozisiya, assertiv illokusiya, bahona, bo‘hton, tuhmat, ayb, moddiy boyliklar, muammo, raqobat, tilshunoslik, lisoniy birliklar, lingvistik pragmatika, nutq obyekt, ijtimoiy funksiya, muloqot, subyekt, reprezentiv pragmatika, funksional, pragmatik g‘iybat.

Abstract: In this article, the connection of speech act with pragmatics and gossip, concepts of several types of speech acts, general information and examples of gossip, the transformation of clear or unclear information into gossip over time, gossip There is talk about the fact that there is even a small amount of criticism and the concept of pragmatics, its types and their examples.

Keywords: pragmatics, speech act, gossip, monologic, implication, implication, allusion, proposition, presupposition, assertive illocution, excuse, slander, slander, blame, material possessions, problem, competition, linguistics, linguistic units, linguistic pragmatics, speech object, social function, communication, subject, representative pragmatics, functional, pragmatic gossip.

Barchamizga ma‘lumki, g‘iybat – bu yomonlab gapirish, fisq-fasod, yo‘qlik, mavjud emaslik; vaqtincha yo‘q bo‘lish.[7] Yanayam yondashmoqchi bo‘lsak, biror kishining yomon sifatini uning o‘zi yo‘qligida, eshitsu unga og‘ir botadigan, dili

ranjiydigan tarzda bayon etishga aytiladi. Kishida mavjud bo‘lmagan ayb haqida gapirish esa tuhmat, bo‘hton hisoblanadi.[1] E’tibor bergan bo‘lsangiz, ayrim yig‘ilishlarda o‘sha yerda bo‘lmagan insonni hayotiga oid mavzu ochiladi. Birovning olgan mashinasi, moddiy boyliklari, kioilaviy muammolari haqida qizg‘in muhokama qilinadi. Shunga o‘xshash davralarda g‘iybat boshlanishi bilanoq, to‘xtatishga harakat qilmoq lozim. “*Bu g‘iybatga kiradi*”, “*G‘iybat bo‘lyaptiku?*” deya siz gap boshlasangiz, gapirayotgan odam o‘zini tiyishga harakat qiladi.

Ko‘chada uzoq muddatdan beri ko‘rmagan tanishingizni uchratib qoldingiz, salom-alik, har xil savollardan keyin orada bir sukunat paydo bo‘ladi. Ana shunda u odam orangizda yo‘q inson haqida gapira boshlaydi. Ana shu vaqtda g‘iybatni boshlanish nuqtasini to‘xtating. Ma’lum bo‘lishicha, bizning kun davomidagi g‘iybatlarimiz 52 daqiqadan iborat bo‘lar ekan. Ruhshunos Robin Danbarning aytishicha, bu vaqtni samarali o‘tkazishga judayam yaxshi bahona va vaqtni biroz uzaytirar ekan. Uning tushuntirishlari juda qiziq: “Qarang, - deydi Danbar, - g‘iybatlar primatlarga yashab qolishga yordam berdi. Ular bir-birini tozalashga yordam berish orqali yangi axborotlar bilan ham almashgan. Bu bizga ham o‘tgan. Bugun g‘iybatlar ulkan ijtimoiy tarmoqlar orqali xabar tarqatish imkonini yaratmoqda. Keng ma’noda olib qaraydigan bo‘lsak, g‘iybatlar ijtimoiy funksional guruhlarni saqlab qolishga muhim rol o‘ynaydi”[7]. Ya’ni, g‘iybatlasha turib, muhim axborotlar almashiniladi. Aks holda u bu darajada tez va keng tarqalmagan bo‘lardi. G‘iybat bir joydan bir joyga o‘zgarishlar kiritgan holatda yetib boradi va shu tariqa og‘izdan og‘izga ko‘chib yuradi. Bir ma’lumot g‘iybatga aylanib o‘zgarib ketishi mumkin, ba’zi hollarda g‘iybatning ichidan 10% haqiqat bo‘ladi. Masalan, Sobir: “*Boshim og‘ridi*” – desa, uni eshitib bir odam boshqasiga : “*Sobirning mazasi bo‘lmabdi*” , deydi. Huddi shu gapni eshitib boshqa birov: “*Sobirning ahvoli og‘irlashibdi*” –deya o‘zgartirishi mumkin. Hattoki bu g‘iybatga aylangan gapning oxiri “*Sobir o‘libdi*” deya yakunlanishi ham mumkin. Oradan vaqt o‘tib bizga yetib keladigan ma’lumot o‘zgarib ketgan bo‘ladi, bo‘lmagan narsa bo‘ldi deya g‘iybatga aylangan bo‘ladi. Yana bir misol: “*Ana u yerda uzun ko‘prik bor.*” (U yerda ko‘prik borligi hali aniq emas, shunchaki aytib o‘tildi.) “*Ana u yerda ko‘prik bor emish ... (g‘iybat) Menimcha, ana u yerda ko‘prik bor.* (tahminiy fikr) “*Ana u yerda ko‘prik bor ekan, shu to‘g‘rimi?*”, “*Ana u yerda osilib turgan bir nima bor edi, shu ko‘prik bo‘lsa kerak... (shubha) . “Ana u yerda ko‘prik bor, men shundan ikki marotaba o‘tdim*” (aniq fakt) Demak, olti xil inson olti xil gapiryapti. “*Abdulkhakimning qiziga usta Mavlonning o‘g‘li bir hovuch mayiz berganini o‘z ko‘zim bilan ko‘rganman.*”(aybdor deb bilish). Akramjonni, boya aytganim xotin bilan shu yerda, Guliston rayoni markazining chiqaverishida ko‘rdim. (aniq fakt) (Abdulla Qahhor) [3] Yana bir misol:

“Bir kuni Akbar akaning uyiga begonalar kiribdi. (Tahminiy fikr) “Akbar akaning uyiga begonalar kirgan emish. (g‘iybat) Akbar akaning uyiga begonalar kirgan bo‘lishi mumkin. (shubha) Akbar akaning uyiga begonalar kirganini o‘zim ko‘rdim. (aniq fakt)

Nutqiy akt nima degan savolga ham to‘xtalib o‘tamiz. Nutqiy aktlar o‘z navbatida, stilopragmatik, metaforik, ekspressiv, monologik akt ko‘rinishi kabi tahlillarni o‘z ichiga oladi. Jumladan, M.Hakimov ekspressiv tagma‘noni quyidagicha izohlagan: “Ekspressiv tagma‘noda so‘zlovchi nazarda tutgan niyatga uning his tuyg‘ulari ham qo‘shiladi. So‘zlovchi propozisional aktni sodir etar ekan, maqtanish ottenkalari aks ettirilgan yashirin ma‘no kelib chiqadi.” Olim mazkur fikrga misol qilib, “*Hammasi ham unib o‘ydi: biri kolxoz raisi, biri rayon madaniyat bo‘limining boshlig‘i, deputat ... Ha aytganday qaysi kuni Hakima kelgan edi, qahramon bo‘lishiga o‘ttiz bir tonna yetmabdi*” (Baribir hammasidan o‘zim dono degan g‘urur aks etib turardi) Ammo ekspressivlik har doim ham so‘zlovchi tomonidan maqtash belgilarida yuzaga kelavermaydi. Bunda evidensial ma‘lumotning real voqelik va vaziyatga aloqadorligi muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan,

- “O‘g‘ir o‘lgur ag‘darilib ketdi,” – dedi onam aybdor ohangda.

- “Nima? – dedi dadam lavlagi bo‘lagini qo‘lida tutgan cha jahl bilan onamga qaradi.

- “To‘kilib ketdi”, - dedi onam boshini quyi solib. (O‘tkir Hoshimov;98)

Keltirilgan ushbu misoldagi *to‘kilib ketdi* birikmasi evidensial voqelik ma‘lumoti vaziyatni tarang qilish orqali emosional ekspressivlikni yuzaga keltirib chiqaradi. I.Arnoldning ta‘kidlashicha, pragmatik ifodaning umumiyashirin ma‘nolari implikasiya, tagma‘no, allyuziya, presuppozisiya, propozisiya, kabi murakkab mazmun shakllaridan iborat bo‘ladi.

Implikasiya bu aniq va ochiq-oydin aytilmagan kelajakdagi ma‘lumotga tahminiy xulosaviy fikr bildirish. Misol uchun, - *Maryamni chaqiring, u yoqimtoy. – Yo‘g‘e, u umuman chiroyli emas.* Mazkur gapda Maryamning yoqimtoyli aytilmoqda lekin u sohibjamol emasligi borasidagi ma‘lumot evidensial ma‘no kasb etgan.

Tagma‘no matn semantikasi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, u bilan mantiqan bog‘langan boshqa qator ma‘lumotlar ta‘sirida yuzaga chiqadi. Masalan, *Ra‘no uyiga kelibdi.* Mazkur ma‘lumotda Ra‘no uyining chirog‘i yoqiligi yoki mashinasi darvozasining ro‘parasida turgani uni uyiga kelganmikin degan tagma‘noni anglatish borasida tahminiy evidensial mazmunga egaligi ko‘zga tashlanadi.

“*Allyuziyada* so‘zlovchi bir necha nutq ishtirokchisi ichida o‘zi nazarda tutgan yashirin mazmuni ob‘yektiv mazmun semantik qatoriga tenglashtiradi. Bunda nutqi ishtirokchilari yashirin mazmuni payqamay qoladilar” deydi olim M.Hakimov.

Allyuziyada soʻzlovchining maʼlum bir voqea-hodisa yoki shaxs haqida notoʻgʻri fikri va yolgʻon taassuroti yuzaga keladi. Masalan, *Oʻtgan kecha hoʻl sochim bilan uxlagani yotib, ertalab sochlarim suv parisinikidek toʻzigan holda uygʻondim.*

Presuppozisiya maʼlum gap doirasida aytilgan mazmun, kontekst, vaziyatlarni qamrab oladi. U nutqiy aktlardagi ifoda mazmunini toʻldirishga xizmat qiladi. Evidensiallik nuqtai nazaridan presuppozisiyani aytilgan gapning haqiqat ekanligiga yashirin fikr va mulohazalar orqali ishonitirish deb ham baholash mumkin. U soʻzlovchi va tinglovchi oʻrtasida aytilgan soʻzni ikkala tomonga ham aniq yoki tahmin ekanligi koʻrsatib turuvchi tilshunoslik sohasidir. Masalan, *Katta boʻlganingda tushunasan (Oʻ.Hoshimov.14.)* Demak, soʻzlovchi kichik yoshdagi bolaga murojat qilmoqda.

Propozisiya esa fikr yoki hulosani ifodalovchi tasdiq yoki yoxud qatʼiy aytilgan fikr va mulohazani ifodalaydi. Misol uchun, *Yoʻq hecham xafa qilmabdi (Oʻ.Hoshimov.15).* Demak, u xafa qilgan ham boʻlishi mumkin. Mazkur nazariyaga koʻra tilda evidensiallik kategoriyasi illokutiv nutqiy aktning assertiv guruhi bilan oʻxshash vazifalarni bajara oladi degan mulohazaga kelishimiz mumkin. Zero assertiv illokusiya va evidensiallik bir-biriga monand funksiyalarni bajarganligi tufayli ularni bir-biridan ajratib olish biroz mushkullik tugʻdiradi. Chunki, evidensiallik ham, assertiv illokusiya ham *taʼkidlash, maʼlumot berish, oldindan tahmin qilish, hisobot berish* kabi vazifalarni oʻz ichiga oladi. Biroq, assertiv illokusiya *ishontirish, taklif qilish, soʻz berish, qasam ichish, ulugʻlash va qoralash* kabi harakatlarni ham koʻrsatib berishi mumkin, ammo evidensiallikda bunday harakatlar mavjud emas.

Pragmatika oʻzi nima? Pragmatika bu (yunoncha pragma, pragmatos – ish, harakat) – semiotika va tilshunoslikning nutqda til belgilariga amal qilinishi oʻrganuvchi sohasi; boshqacha aytganda, muayyan belgilar tizimini oʻzlashtirib, undan foydalanuvchi subyektlarning ayni shu belgilar tizimiga munosabatini oʻrganuvchi fan tarmogʻi. [6]

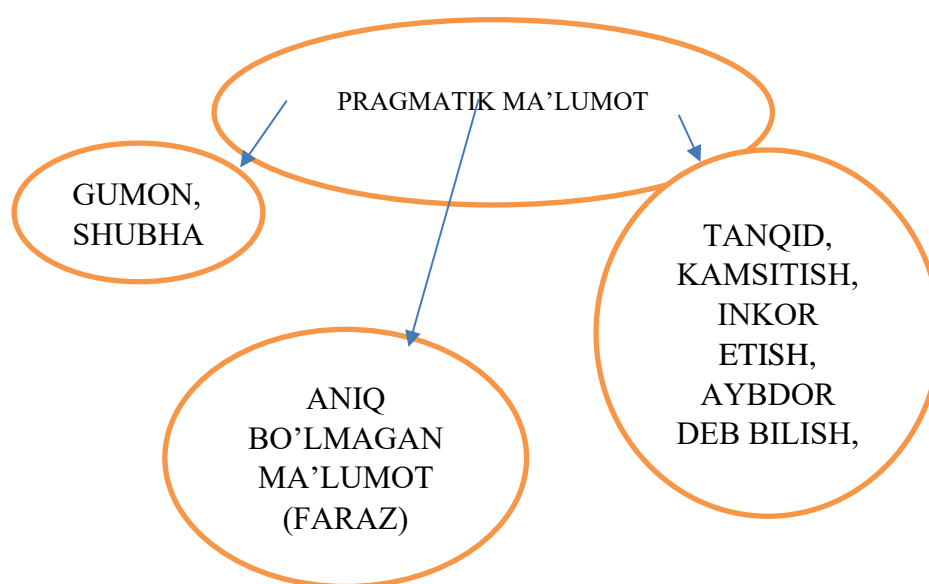
“Pragmatik” atamasi ushbu hatti-harakat bilan shugʻullanadigan shaxslar buni aniq maqsadni koʻzlagan holda qilishlarini koʻrsatadi. Bu shaxsiy manfaat uchun boʻlishi mumkin, masalan, oʻz ijtimoiy mavqeini oshirish, raqobat muhitida ustunlikka ega boʻlish yoki muayyan maqsadlarga erishish uchun boshqalarni manipulatsiya qilish. Pragmatik gʻiybat, shuningdek, maʼlumot toʻplash, ittifoq tuzish yoki raqobatchilarni buzish uchun professional sharoitlarda ishlatilishi mumkin. *Reprezentiv* pragmatikaga soʻzlovchining haqiqat deya ishonadigan soʻzlarini kiritishimiz mumkin. Bunday turdagi nutqqa *taʼkidlash, maʼlumot berish, maqtash, notiqlik qilish va h.k.* kiradi. [4]

Professor Sh.Safarov “Pragmatika tilshunoslikning alohida sohasi boʻlib, unda muloqot jarayonida lisoniy birliklarni tanlab olish, ularni qoʻllash hamda ushbu

qo‘llanishdagi birliklarning muloqot ishtirokchilariga ta’siri masalalari o‘rganiladi ” deb izohlab, lingvistik pragmatikaning nutq subyekti, nutq obyekti, nutq vaziyati bilan bog‘liq xususiy masalalariga belgilab beradi. [2]

Doktor Sara Jonson, ijtimoiy psixolog: “Pragmatik g‘iybat ma’lumot almashinishni osonlashtirish va shaxslarga murakkab ijtimoiy tarmoqlarda harakat qilishda yordam berish orqali qimmatli ijtimoiy funksiyani bajaradi. Ma’sulyati va axloqiy tarzda amalga oshirilsa, u ijtimoiy hamjihatlikka hissa qo‘shishi va qarorlar qabul qilishni kuchaytishi mumkin, jamiyat ichida.

Yuqoridagi nazariyalardan kelib chiqib, pragmatikani quyidagicha izohlash mumkin:

Demak, pragmatikada aniq bo‘lmagan ma’lumotlar (shubha, gumon, farazlar) keltiriladi.. Xullas, pragmatika hodisasi va pragmatik mazmun bir-birini to‘ldiradi.[4]

Xullas, hozirgi kunda imkoniyatlarga to‘la qimmatbaho vaqtimizni bunday besamar ishlarga sarf etmoqlik qay dararajada to‘g‘ri? Nega g‘iybat qilinadi? Muayyan bir mavzu kishilar o‘rtasida ochilgandan so‘ng‘, agar mavzu biz haqimizda bo‘lmasa, nega o‘zimizni boshqara olish imkoniyatimiz so‘nadi? Bizni eshitadigan quloq borligi, bizning gapimizni ma’qullayotgan shaxs borligi bizga ruh baxsh etadimi? G‘iybatlanish istagi kishilarni teng darajada qilib qo‘yadi : yuqori joyda ishlaydiganlar ham oddiy odamlar ham, amaldorlar-u umuman hammani.G‘iybat qilib foyda olishni bilmadim, lekin zarar ko‘rilishi tayin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1] Abdulxay M. Laqxnaviy “G‘iybat o‘zi nima?” – T. : “Hilol-Nashr” , 2021 264 b.
- [2] Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent davlat ilmiy nashriyoti:2008. -320b.
- [3] Turkiy adabiyot durdonalari Abdulla Qahhor Mirkarim Osim. Said Ahmad “O‘zbekiston” nashriyoti 2022 590 b.
- [4] Xamrayeva M. Ingliz va o‘zbek tillarida evedinsiallikning kognitiv va pragmatik tahlili sezgi fe’llari misolida.2022dis
- [5] Xojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2001.
- [6] O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi Birinchi jild. Toshkent 2000-yil
- [7] uz.m.wiktionary.org